

SOSREALİST ŞAİRLƏRİN YARADICILIĞINDA TƏNQİD ELEMENTLƏRİ

Gülşən Şıxmurad qızı Ağabəy

ADPU Quba filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gulshen_71@mail.ru

Xülasə

Məlumdur ki, yeni mərhələdə satirik şeirin əsas xüsusiyyətlərindən biri şairin satirik tipikləşdirmə və ümumiləşdirməyə müraciət etməməsidir. Obrazı yaradarkən tənqidi realizmdə olduğu kimi, fəhlələr, kəndlilər, əkinçilər, tacirlər və s. obrazlar ümumiləşdirilmir. Əslində bu xüsusiyyət yeni dövrün satiraya münasibətindən irəli gəlirdi. Yeni dövrdə satirik problematika və mövzu dəyişikliyi həm də yeni tipli satirik obrazların yaranmasına səbəb olurdu.

Göründüyü kimi, 30-cu illərin sonlarına doğru Azərbaycan poeziyasında Ə.Vahidin, S.Vurğunun şeirləri təmsalında tənqidi pafos artmağa başlayır və bu tendensiya getdikcə güclənməkdə davam edir. S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, M.Rahim, R.Rzanın poeziyasında da satira, tənqid elementləri güclənir. Doğrudur, satira, tənqid pafosu bu şairlərin şeirlərində bir qədər gec ifadə olundu, ancaq buna baxmayaraq, məhz bu vaxtdan satiraya, komizmə, tənqiddə maraq artmağa başladı. Bu şeirlərdə satira, tənqid, ifşa ilə yanaşı, lirizm başlıca yer tutdu. Eyni zamanda, ifşa arenasına yeni obrazlar daxil oldu. Bu obrazların hər birini tam satirik obrazlar hesab etmək mümkün olmasa da, yeni satirik üslubun formalaşmaqda olduğunu da görməmək olmur.

Açar sözlər: sosrealist, satirik xüsusiyyət, tənqidi element, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim.

Summary

It is known that one of the main features of satirical poetry at the new stage is that the poet does not resort to satirical typification and generalization. When creating the image, as in critical realism, workers, peasants, farmers, merchants, etc. images are not generalized. In fact, this feature arose from the attitude of the new era to satire. In the new era, satirical problems and subject change also led to the creation of new types of satirical images.

As it can be seen, towards the end of the 1930s, critical pathos began to increase in Azerbaijani poetry in the example of the poems of A. Vahid and S. Vurgun, and this trend continues to strengthen. In the poetry of S. Rustam, O. Sarivalli, M. Rahim, R. Rza, elements of satire and criticism are strengthened. It is true that the pathos of satire and criticism was expressed a little later in the poems of these poets, but despite this, it was from this time that interest in satire, comedy, and criticism began to grow. Along with satire, criticism, exposure, lyricism took the main place in these poems. At the same time, new characters entered the arena of exposure. Although it is impossible to consider each of these images as complete satirical images, it is impossible not to see that a new satirical style is being formed.

Key words: social realist, satirical feature, critical element, Suleyman Rustam, Osman Sarivalli, Mammad Rahim.

Məmməd Rahimin 60-cı illərdə yazdığı "Novator eşşək", "Mənsəbpərəstlə söhbət", "Uzunqulaq", "Tülkü", "Eşşəklərin söyi", "İt və yaltaq haqqında" və s. şeirlərində məhz bu cür obrazlar işlənir. M.Rahim bu şeirlərinin bir çoxunu "Arzular gül açanda" [1] və "Seçilmiş əsərləri" [2] kitablarına daxil etmişdir. Onun da satirik şeirlərinin bir çoxu S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəmdə olduğu kimi, ədəbiyyat və sənət məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu şeirlərdən biri "Novator eşşək" şeiridir. Şair yüksək sənətkarlıqla bəzi sənət həmkarlarının obrazını yaratmağa çalışmışdır. Məlumdur ki, sənətdə köhnəlik-yenilik qarşıdurması həmişə davam etmişdir. Bəzən isə sənət və sənətkarlıq məsələləri hamı tərəfindən eyni dərəcədə qavranılmır, sənəti hərə bir cür başa düşür, yaxud novatorluq adından istifadə edənlər oxucuya cızma-qara təqdim edirlər. Şair "Novator eşşək" şeirində məhz bu problemə toxunaraq novator sənətkar obrazını yaratmağa çalışır. Lakin bunun üçün təmsil janrına müraciət edir. Şeirdə göstərilir ki, bir gün

eşşək incəsənət eşqinə düşərək şəkil çəkmək istəyir. Ömründə fırça görməyən, rəng tanımayan eşşək quyruğunu çuxurdakı əhəngə bulayaraq tələm-tələsik tövlənin divarına sürtür və öz işindən razı qalaraq yaxın qonşularını öz sənət əsərindən xəbərdar etmək məqsədilə onları buraya dəvət edərək "Yaxşı baxın, a dostlar, mən böyük novatoram" deyir. Lakin qoduq kənardan baxaraq qaralanmış divardan bir şey anlamır. Ona görə anlamır ki, novator adına çəkilən bu cizma-qaralar heç nəyi ifadə etmir. Kimi yaxına gəlib, kimi də eynək taxaraq rəsmi anlamağa çalışır, lakin şəkildən əsər-əlamət görmürlər. Bundan inciyən "novator eşşək" novatorluğunun insanlar tərəfindən anlaşılmadığını bildirir:

*Eşşək dedi:- duyulmaz çox da tez yeni sənət,
Necə? Görməyirsiniz? Yox, yox, bu ola bilməz,
Bir çəmən yaratmışam üzərində ağna, gəz.
Qonşular salıb nəzər
Heç bir şey görmədilər.
Belə dedilər ona: "Axı balan yazıqdır.
Qoduğa bir iş öyrət çəkdiklərin cızıqdır" [3, s. 226].*

Lakin "novator" onların sözü ilə razılaşmır; onun fikrincə, nadanlar sənətdən, novatorluqdan anlamaz, onu ancaq gələcək nəsillər anlayıb qiymət verə bilər. Şair satirik nəticə olaraq demək istəyir ki, novatorluq adı ilə bu gün bizə, oxuculara sırınan bütün bədii məhsullar heç də yeni deyil. Qarmaqarışıq bir şey çəkib onu novatorluq kimi qiymət vermək də düzgün deyil. Hər şeyi oxucu zövqü müəyyənləşdirir. Bu nəticə 60-cı illərdə ədəbi prosesdə gedən ənənə və novatorluq nəzəri mülahizələrinin satirik poeziyada əksi demək idi.

Maraqlıdır ki, həmin vaxt eyni problemə S.Rüstəm də toxunmuşdur. Şairin "Novatorun nitqi" və "Novator rəssama" şeirlərində novatorluğun yeni keyfiyyətlərinə toxunulur və novator obrazına yeni xüsusiyyətlər əlavə edilirdi. Şeirlərdəki kinayə, istehza onu satirik şeirə yaxınlaşdırır. Birinci şeirdə şair "novator" sözünü dırnaqda verməklə onun dırnaqarası novator olmasını diqqətə çatdırır. Şairin "novator" obrazı çoxdandır köhnələrlə (ənənə və novatorluq mübahisəsini yada salaqla!) oturub durmur, özünəbənzər dost, qardaş axtarır, şeirini nadanlardan, yadlardan qorumaq üçün özünə havadar, sirdaş axtarır. Özünü yenilikçi göstərmək məqsədilə şairin "novator"u "qışa bahar", "bahara qış", "yağışa qar, qara yağış", "quşa milçək, milçəyə quş" deyir. Onun fikrincə, novatorun hər sözü gərək baş-ayaq olsun. Bunu görməyənlərə, ona dəstək verməyənlərə "novator" şair savaşı açmağı da unutmur. M.Rahimin "novatoru" kimi, S.Rüstəmin "novator"u da onu anlamayanları qınayır, onu gələcəkdə anlayacaqlarına, "bir deyil, yüz şəhərdə" heykəlinin yüksələcəyinə və özünün novatorluğuna möhkəm inanır.

S.Rüstəmin "Novator rəssama" şeirində əsl novator deyil, özünü novator hesab edən sənətkarlar tənqid edilir. Şair "novator" rəssamın çəkdiyi rəsmi başa düşülməməsini onun xalqdan ayrı düşməsi ilə əlaqələndirir:

*Özün öz başına açmısan oyun,
Qırmaq istəyirsən yumurtadan yun.
Bir adam çəkmişən bilinmir onun
Qulağı hansıdır, gözü hansıdır?*

*Mən belə sənətə əzəldən yadam,
Adama oxşamır çəkdiyim adam.
Söylə o adamın, yalançı rəssam
Baldırı hansıdır, dizi hansıdır? [4, s. 232].*

Ədəbi mühitdə olan proseslərin, sənət adına cizmaqara edənlərin, sənət yollarında irəli getmək üçün özünə "dədə" axtaranların obrazı S.Rüstəmin "Bir dədə axtarıram", "Əcaib əsər", "Qərribə nitq", "Nakam şair" və s. şeirlərində də tənqid edilir. Yetim böyüyən birinin hər gün qələmlə kağız üzərində etdiyi cizmaqaraları çap etdirmək, İttifaqa üzv olmaq, əsərlərini mətbəyə plansız yollamaq, şəhərin mərkəzində mənzil düzəltmək

üçün şairin satirik qəhrəmanı (şair) ona dədəlik edən, arxasında duran bir dədə axtarır. Hələ bu harasıdır, "şair" in istəkləri bununla bitmir, dədəni tapandan sonra istəklərinin də məbədini bildirəcəkdir. Şair bununla sənətə tanış, dədə vasitəsilə gələn, yazdıqlarını məşhur yazarların əlilə işə keçirən şair obrazı yaratmaq istəmişdir. Şeirdə ikinci hədəf isə onu bu cür adamları himayəyə götürərək sənət yollarında ona dayaq duran məşhur yazarları tənqid etmək istəmişdir. "Qəribə nitq" şeirində isə şairin tənqid hədəfi gecə-gündüz əsər yazan, lakin heç nə oxumayan yazıçılar, sənətkarlardır. Ona oxumağı, öyrənməyi məsləhət görənlərə şair etiraz edərək, oxumağa qızıl vaxtının olmadığını bildirir, yazdığı əsərlərin qalın olması haqqında düşünür. O, sənətkarlığı özgələrdən öyrənməyi, ədəbiyyata oğurluq gətirməsini istəmir, o zaman xüsusiyyətinin itəcəyini düşünür, əksinə ondan iti, sürətli yazmağı öyrənmələrini söyləyir. Beləliklə, S.Rüstəm özündən razı, heç kimi bəyənməyən, dünya ədəbiyyatını oxumayan, sənətkarlığını artırmayan, gecə-gündüz yazan yazıçının satirik obrazınıyaradır. Şairin "Əcaib əsər", "Nakam şair" şeirlərində isəqalın-qalın yazılan əsərlər tənqid edilir, bu əsərlərin müəlliflərinin oxuculara yazığının gəlməməsinə toxunur və onlara öz əsərlərini dərc etdirmək üçün bir mətbəə açmağı məsləhət görür:

*Əsər var ki, bilmirsən nə ad versən ona,
Oxumaq mümkün deyil, yüz yol varaqlasan da.
Müəllif desin görək, kitab aşıqlarına
Niyə rəhmi gəlməyib bu əsəri yazanda?!
Yazır, yazır, hey yazır, kitab kitab dalınca,
Nəşriyyat gələ bilmir nəşrinin öhdəsindən.
Geniş, nəhəng, təpərli bir mətbəə açmağı
Müəllifə ürəkdən məsləhət görürəm mən [4, s. 222].*

"Nakam şair" şeirində isə dilindən "mən" düşməyən, zamanın gedişindən xəbəri olmayan, hamıya ucadan baxan, həyatında "nə vətən, nə də millət" bilən, ucuz mədhiyyələr, "pudlarla şeir" yazan şairin həyatdan getdikdən sonra ardınca "Dedilər: "Getdi o dövlətli şair, şeirsiz şair, Vətənə, millətə biganə, xeyirsiz şair!" qənaəti dövrün şair obrazlarına yeni cizgilər əlavə edir. S.Rüstəm bununla göstərmək istəyir ki, əsl şair Vətənə, millətə biganə qalmamalı, əsərlərini boğazdanyuxarı yazmamalı, hamıya ucadan baxmamalı və ən əsası daim xalqın içində olmalıdır.

S.Rüstəmin şeirlərində satirik bədii ifadə vasitələrindən çox az istifadə olunur, ittiham və tənqid notları çoxluq təşkil edir ki, bu da onun şeirlərində tənqidi ruhu gücləndirir. "Yaxşı ki, yoxsan", "Mərəz", "Tənqidçi və bülbüllər", "Yad adam", "Doymuşam", "Qəribə qonşu", "Mən varlıyam, sən yoxsul", "Avaradan avara" və s. şeirlərində tənqidi ruh güclüdür. Burada satirik təfsirlər, komizm və ifşadan çox ittiham və tənqid başlıca yer tutur. "Avaradan avara" şeirində şair "zəhmətsiz çörək yeyən" avaranın hər yerdə "üzü qara" olmasının səbəbini göstərmək istəyir. Onun avarasının portretində avaraya məxsus hər şey var; işləməmək, "əlli arvad alıb əlli şəhərə qaçmaq, "doğrunu oğru", "oğrunu doğru" bilmək, "66-nı 99 oxumaq", "öz taylarına "gündə tərif demək", "onun-bunun hesabına yemək", istəklisini "meyxanalarda tapmaq", "öz vicdanını satmaq" və s. kimi keyfiyyətlərdir. Aydınır ki, şeirin yazıldığı dövrdə (elə indi də!) bu cür xüsusiyyətlərin bir adamda cəmləşməsi müşkül məsələdir. Ona görə də, şair satirik qəhrəmanın portretindən daha çox, ümumiyyətlə, həyatda mövcud olmayan insanın xarakterini yaratmağa çalışmışdır.

M.Rahimin "Mənsəbpərəstlə söhbət" şeirində vəzifədən çıxarılmış mənsəpərəstin obrazı yaradılır. Demək lazımdır ki, şair obrazı yaradarkən onun satirik cizgilərini reallıqla təsvir edir; vəzifədə olduğu müddətdə qurduğu bal həyatla vidalaşan vəzifə düşkünü işdən çıxarılmığının səbəbini anlamır. "Kimsəyə yamanlıq etmədiyini", "kimsənin ayağından çəkmədiyini", "yazılı göstəriş vermədiyini", "şəhərdən gələnlərə hər zaman yaxşı baxdığını" ("Cücəplov, alşərab, Toğlu ətindən kabab, Verdim azı yüz kərə, Şəhərdən gələnlərə" [2, s. 227] düşünür, onu partibiletindən ayıranlara sual ünvanlayır. Bu mənsəbpərəstin düşüncüləridir, ancaq onun etdiyi və düşünmədikləri, dilə gətirmədikləri də vardır ki, satirik qəhrəmanın vəzifə hərisliyini və vəzifədən sui-istifadəni üzə çıxarır:

*Mənsəb əsiri olub, uyub şana-şəhrətə,
Şəhər-axşam satmışan yalanları dövlətə.*

*Yazmışan kərə yağdan planı doldurmuşam,
Xeyli qabaq yığdırıb pambığı, dağ vurmuşam.
Süd axır ağ çay kimi, yaratmışam göl, dəniz,
Ət, yun tədarükündə qabaqdır kəndlərimiz
Düşünmüşən ki, əgər bildirsəm vəziyyəti,
Vəzifədən atarlar, itirərəm şöhrəti [2, s. 227].*

Sosrealizm ruhunda satirik şeirlər yazan Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Əhməd Cəmil və başqalarının yaradıcılığında da dövrə, zamana uyğun satirik obrazlar yaradılmışdır. Bu şairlərin də yaradıcılığında satirik tendensiya yeni təmayüldə təzahür edir. Görünür ki, S.Vurğunla başlayan yeni məzmunlu satira, getdikcə daha geniş yayılmağa başlamışdır. Bu satirik təmayülün əsas özəlliklərindən biri satirik bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmədən cəmiyyətdə olan bəzi nöqsanları, qüsurları tənqid etməkdən ibarət olmuşdur.

Bütövlükdə, sosrealizm mərhələsində satira, yumor və komizmin poeziyada yeni bir ictimai-siyasi mühitə düşdüyünü və fərqli bir inkişaf yolu keçdiyini görürük. Burada satirik şeirin özünün əvvəlki kəskinliyini və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaması mümkün olmasa da, yeni yollar, formalar axtarışı aydın hiss olunur. Satirik poeziyada mövzu və istiqamətlər dəyişdiyi kimi, onun dili, ifadə vasitələri də dəyişikliyə məruz qalmışdır. Sovet dövründə yazıb yaranan şairlərin bir müddət susqunluqdan sonra yenidən satiraya müraciət etməsi müsbət hal olmaqla, satiranın yeni mərhələdə inkişaf etməsini şərtləndirmək baxımından da təqdirəlayiqdir. Doğrudur, yeni satirada heç də Sabir leksikonu, sənətkarlığı aparıcı olmur. Bunu da başa düşmək olardı, indi başqa bir zaman və tarixi şərait idi. Bu zamanın isə özünəməxsus problemləri, xüsusiyyətləri var idi. Bu mənada, yeni dövrdə yaranan satiranın ifadə imkanları və zənginliklərinin axtarış dövrü də adlandırmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Rahim M. Arzular gül açanda. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965. –389 s.
2. Rahim M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Bakı: Yazıçı, c. 2. 1978. – 264 s.
3. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, c.1. –2005. -256 s.
4. Rüstəm S. Şeirlər. Bakı: Azərənşr, 1959. –203 s.